

HISTORIA I KULTURA ZIEMI SŁAWIEŃSKIEJ

T. X

MIASTO I GMINA POLANÓW

FUNDACJA „DZIEDZICTWO”

HISTORIA I KULTURA ZIEMI SŁAWIEŃSKIEJ

TOM X

MIASTO I GMINA POLANÓW

Redakcja

WŁODZIMIERZ RĄCZKOWSKI
JAN SROKA

SŁAWNO–POLANÓW 2010

ABSTRACT: Rączkowski Włodzimierz, Sroka Jan (eds), *Historia i kultura Ziemi Sławińskiej*, t. X: *Miasto i Gmina Polanów* [History and Culture of the Sławno region, Vol. X: Town and Polanów Community]. Fundacja „Dziedzictwo”, Sławno 2010. Pp. 456, figs 116, colour plates 46. ISBN 978-83-7591-142-8. Polish text with German summaries.

These are studies of aspects of history and culture of the Polanów region [Pomerania, Poland]. The unique landscape has been shaped since the last glaciation. It was also human being who got and impact on changes in landscape. The concept of the palimpsest allows to identify the processes of introducing new and erasing existing elements of landscape. To some extent people got a respect to existing in landscape features (e.g. burial mounds). Today it is difficult to find out the same approach. The fantastic historic tradition and beauty of landscape are under threat. Can we learn anything from the past? The aim of the collection of paper is to bring the history nearer. The knowledge about the past of the region will allow to understand the landscape and protect it as well as create a new social approach to the future.

© Copyright by Włodzimierz Rączkowski, Jan Sroka 2010

© Copyright by Authors

Na okładce: Wiesława Pietrzak, *Złota jesień w Polanowie*, 1977, olej, 61 × 92 cm
(zbiory prywatne)

Tłumaczenia na język niemiecki: *Brygida Jerzewska*

Publikację wydano przy finansowym wsparciu Urzędu Marszałkowskiego
Województwa Zachodniopomorskiego oraz Urzędu Miasta i Gminy Polanów

Województwo
Zachodniopomorskie

Zachodniopomorskie
Mecenasem Kultury

Redaktor: *Katarzyna Ceglarz*

Łamanie komputerowe: *Eugeniusz Strykowski*

Wydawca/Herausgeber:

Fundacja „Dziedzictwo”, 76-100 Sławno, ul. A. Cieszkowskiego 2

Wydawnictwo „Region”, 81-574 Gdynia, ul. Goska 8

www.region.jerk.pl

ISBN: 978-83-7591-142-8

Druk/Druck: Totem – Inowrocław

Spis treści

WŁODZIMIERZ RĄCZKOWSKI (Poznań), JAN SROKA (Sławno), <i>Pamięć w krajobrazie? O tradycji i niefrasobliwości</i>	7
WACŁAW FLOREK (Słupsk), <i>Rzeźba terenu gminy Polanów na tle budowy geologicznej i morfogenezy krajobrazu</i>	19
IGNACY SKRZYPEK (Koszalin), <i>Z pradziejów gminy Polanów</i>	39
ŁUKASZ BANASZEK, WŁODZIMIERZ RĄCZKOWSKI (Poznań), <i>Archeologia w lesie. O identyfikacji stanowisk archeologicznych w gminie Polanów (i nie tylko)</i> . .	117
ARTUR TOTA (Kępiny), <i>Kurhany we wsi Żydowo – ocalony zabytek</i>	133
KRZYSZTOF CHOCHUŁ (Słupsk), <i>Polanów i okolice w zasobie archiwum Państwowego w Koszalinie Oddział w Słupsku</i>	141
ANDRZEJ CHLUDZIŃSKI (Pruszcz Gdański), <i>Nazwy miejscowe miasta i gminy Polanów (wybór)</i>	151
JÜRGEN LUX (Schönaich, Niemcy), <i>Die Entstehung der Stadt Pollnow vor 700 Jahren mit einer Darstellung der Besitzverhältnisse des Schlosses und der Stadt vom Mittelalter bis zur Neuzeit</i>	175
TOMASZ SIEMIŃSKI (Bytów), <i>Święta Góra w Polanowie</i>	185
EWA GWIAZDOWSKA (Szczecin), <i>Na dachu Pomorza – dawna kartografia i ikonografia gminy Polanów</i>	199
JOANNA PLIT (Warszawa), <i>Przestrzenne zmiany zasięgu lasów i gospodarowania w lasach gminy Polanów w ciągu ostatnich 400 lat</i>	269
ZBIGNIEW SOBISZ (Słupsk), <i>Parki dworskie gminy Polanów. Część 1</i>	289
MARIA WITEK, WALDEMAR WITEK (Szczecin), <i>Zespoły folwarczne w krajobrazie kulturowym gminy Polanów</i>	305
KONSTANTY KONTOWSKI (Darłowo), <i>Cmentarze gminy Polanów</i>	331
ARTUR DROPKO (Polanów), <i>Życie gospodarcze Polanowa w latach 1918–1945</i> . . .	353
STEFAN ŻURAWSKI (Słupsk), <i>Rady narodowe Ziemi Polanowskiej w latach 1945–1978</i>	381

MAREK JANKOWSKI (Koszalin), <i>Koncepcja programowo-przestrzenna Rynku Staromiejskiego w Polanowie</i>	421
Indeks osób	435
Indeks nazw geograficznych	447
Lista adresowa Autorów	454

Zespoły folwarczne w krajobrazie kulturowym gminy Polanów

MARIA WITEK*, WALDEMAR WITEK** (Szczecin)

Wstęp

Zespoły rezydencyjno-folwarczne to jeden z głównych wyróżników w krajobrazie kulturowym Pomorza Zachodniego. Są także dominantami architektoniczno-krajobrazowymi w strukturze wsi. Naukowe zainteresowanie architekturą folwarczną (inwentarską, gospodarczą czy przemysłową)¹ pozostaje wszakże w cieniu badań czy monografii dotyczących zabytkowych zespołów dworsko-parkowych. Można pokusić się o stwierdzenie, że jest to architektura „niedostrzegana” (Łęcki, Nowacki, Jakimowicz 1994), a tym samym niedoceniana i zapomniana, traktowana często jako „zło konieczne”, towarzyszące zespołom rezydencjonalnym. A przecież tylko prawidłowo funkcjonujący i zarządzany folwark² mógł dostarczać ówczesnym właścicielom ziemskim odpowiednich środków do budowy okazałych pałaców lub założeń parkowo-ogrodowych.

* Biuro Dokumentacji Zabytków.

** Regionalny Ośrodek Badań i Dokumentacji Zabytków.

¹ Współcześnie problematyką zespołów folwarcznych zajmowali się m.in.: Jarzewicz 1990; 1996; Kodym-Kozaczko 1993; 2006; Witek 2006; Witek, Witek 2009 oraz Muzeum Narodowe Rolnictwa i Przemysłu Rolno-Spożywczego w Szreniawie (katalogi budownictwa folwarcznego).

² Folwark to duża posiadłość ziemska obejmująca grunty orne, łąki i pastwiska z przynależącymi do niej budynkami gospodarczymi, pracownikami najemnymi (lub odrabiających pańszczyznę), a produkty rolne głównie przeznaczone były na żyt.

XIX-wieczne przemiany gospodarcze, społeczne czy techniczne wprowadziły również wiele zmian w rolnictwie, szczególnie w sposobie gospodarowania, zarządzania oraz w strukturze i kompozycji zabudowy folwarcznej. W owym czasie nastąpił wzrost produkcji roślinnej, rozwój hodowli bydła, koni i trzody (przy stopniowym ograniczaniu chowu owiec), a także rozwój przemysłu rolno-spożywczego. Powyższe uwarunkowania miały swoje odzwierciedlenie w ówczesnie kształtowanych zespołach folwarcznych, gdzie właściciele majątków wykazywali dużą dbałość zarówno o stronę użytkową budynków gospodarczych, jak również o wartości estetyczne, a także ład przestrzenny wokół swoich rezydencji. Zabudowa podwórz gospodarczych bądź dziedzińców przy dworach była komponowana według określonych standardów, a nawet poradników (np. Tiedemann 1898), ze szczególnym uwzględnieniem form zgeometryzowanych, z osiami widokowymi. Z kolei w budownictwie folwarcznym zmiany dotyczyły:

- 1) zapotrzebowania na wielkokubaturowe budynki inwentarsko-magazynowe o określonych konstrukcjach,
- 2) zaniku drewnianego budulca i zastępowania go trwalszym materiałem, jak kamień i cegła (a od końca XIX wieku żeliwo, stal, beton),
- 3) wzrostu znaczenia wystroju architektonicznego, który był zgodny z ogólnymi trendami w architekturze.

1. Majątki ziemskie w gminie Polanów

Gmina Polanów, w obecnych granicach administracyjnych, położona jest na Wysoczyźnie Polanowskiej, przeciętej – w układzie południkowym – doliną rzeki Grabowy. Obszar ten charakteryzuje się urozmaiconą rzeźbą terenu z licznymi wyniesieniami (Święte Góry Polanowskie) i blisko 52-procentowym zalesieniem, głównie we wschodniej części gminy, wzdłuż rzeki Grabowa. Zachodnia część gminy tworzy szeroką enklawę o charakterze rolniczym, otoczoną lasami.

Powyższe uwarunkowania geograficzno-przyrodnicze miały zasadniczy wpływ na rozwój osadnictwa na tym obszarze. W średniowieczu wsie lokowano na terenach o potencjalnie dogodnych warunkach rolniczych, np.: Bukowo (*Buckow*, *Wendisch Buckow*), Cetuń (*Zetthun*), Dadzewo (*Datzow*), Garbno (*Gerbin*), Kościernica (*Kösternitz*) lub w sąsiedztwie historycznych traktów czy rzek, np.: Krag (*Krangen*), Rzezczyca (*Reetz*), Wielin (*Vellin*). W owym czasie znaczne działy w tych

wsiach należały do kilku rodów rycerskich: Cummerow (Bożenice – *Bosens*, Komorowo – *Kummerow*), von Glasenapp (Cetuń, Dadzewo, Garbno, Naclaw – *Natzlaff*), von Lettow (Chocimino – *Gutzmin*, Rzezyca), von Natzmer (Wielin), von Podewils (Krag) oraz, przejściowo, do zakonu joannitów i biskupstwa kamieńskiego (Dadzewo) czy klasztoru Norbertanek w Słupsku (Bukowo). Ówczesne wsie miały założenia placowe (głównie owalnice), ulicowo-placowe lub w formie krótkich ulicówek.

W kolejnych stuleciach stopniowo powiększały się włości rycerskie i rozwijała się gospodarka folwarczna oparta na pańszczyźnie. Lokowano nowe wsie czy osady folwarczne, które należały do wspomnianych rodów szlacheckich, np.: Rochowo (*Rochow*) – von Lettow i von Glasenapp, Świerczyna (*Schwarzin*) – von Podewils, Wietrzno (*Vettrin*) – von Glasenapp.

W XIX wieku po reformie uwłaszczeniowej nastąpił dynamiczny rozwój gospodarki folwarcznej opartej na sile najemnej oraz procesie kształtowania się dużych zespołów (podwórze) folwarcznych, których elementy przetrwały do czasów współczesnych. Liczne zmiany własnościowe wynikały z ogólnych praw rynkowych lub wiązały się z łączeniem majątków w ramach koligacji rodzinnych. Dominującą pozycję własnościową zachowały opisane rody, a pojedyncze wsie – majątki przeszły w ręce rodzin: von Ramin (Cetuń), von Senden (Garbno, Naclaw), von Drosedow (Kościernica), von Below i von Schwerin-Putzar (Wietrzno), von Clare-Bauhabe (Wielin) i von Rieppenhausen (Krag). Od połowy XIX wieku powstawały nowe folwarki, zakładane na tzw. surowym korzeniu w ramach starych majątków, np.: Domachowo (*Hansen*) – należące do Bukowa, Krytno (*Kritten*) – w majątku Sowno, Nadbór (*Nadebahr*) – w kluczu Naclaw oraz na gruntach miasta Polanowa – na przykład Gilewo (*Wilhelmshof*).

W końcu XIX wieku dziewięć majątków (PGA 1892) na obszarze obecnej gminy Polanów miało powyżej 1000 ha ziemi; do największych należały: Naclaw (z Dadzewem, Nadbórem i Karlotta) – około 2500 ha, Kościernica – 2660 ha, Krag – 1760 ha i Chocimino – około 1500 ha. Dominowały grunty orne z uprawami zbóż i roślin okopowych, ale znaczną część posiadłości ziemskich stanowiły lasy. Do drugiej połowy XIX wieku hodowla opierała się chowie owiec, a z czasem nastąpił znaczny wzrost hodowli krów i nierogacizny (Stępiński 2000). W wielu majątkach działały gorzelnie, młyny, tartaki, huty szkła czy cegielnie, pracujące na miejscowe potrzeby inwestycyjne.

W pierwszej połowie XX wieku w strukturze własności ziemskiej (LAPP 1939) na obszarze obecnej gminy Polanów można zaobserwować kilka charakterystycznych zjawisk i procesów. Przede wszystkim dobra te stanowiły przedmiot obrotu handlowego, stąd częste zmiany właścicieli i powoływanie dzierżawców czy administratorów w majątkach lub folwarkach. Nowymi właścicielami byli zarówno przedstawiciele nowych rodów szlacheckich, na przykład von Osten-Fabeck (Chocimino), jak osoby prywatne związane instytucjami finansowymi (Kościernica – bankier Basler z Belgii, Świerczyna – Bank Ziemski z Berlina), handlem (Rzeczyca Mała – kupiec Dahle z Polanowa) czy w ramach przedsiębiorstw (Komorowo – Pomorska Spółka Uprawowa). W latach 30. XX wieku dwa majątki (Krag i Sowno z folwarkiem Krytno) zostały rozparcelowane, a ziemie ponownie zagospodarowane w ramach tzw. kolonizacji wewnętrznej. Właściciele majątku w Kragu (von Rieppenhausen) zachowali rezydencję z 14 ha ziemi i cały kompleks leśny, liczący około 700 ha. Na rozparcelowanych 387 ha osadzono 27 kolonistów, w tym dawnych robotników folwarcznych.

W ówczesnej strukturze rolnej dominowała produkcja zbóż i roślin okopowych, a w inwentarzu hodowla bydła i trzody chlewnej. Ponadto niektóre majątki (lub folwarki) wyspecjalizowały się w określonej produkcji, na przykład uprawie ziemniaków sadzeniaków (Bożenice) czy traw nasiennych (Domachowo). Nadal ważną rolę w działalności majątków odgrywała planowa gospodarka leśna, stąd rozbudowana struktura administracji leśnej z leśniczówkami i osadami robotników leśnych, a także przemysłem (drzewnym?) związanym z przeróbką drewna.

Tak ukształtowana struktura własności ziemskiej przetrwała do 1939 roku. W owym czasie na obecnym obszarze gminy Polanów występowało około 30 zespołów rezydencyjno-parkowo-folwarcznych lub założeń folwarcznych. W czasie II wojny światowej niektóre majątki wykorzystywały do pracy robotników przymusowych lub jeńców (np. Komorowo).

W 1945 roku po przejściu frontu wiele zespołów pofolwarcznych zostało „automatycznie” przejętych przez wojska radzieckie. Ich produkcja zaspokajała potrzeby aprowizacyjne armii, a po zakończeniu wojny utrzymywała stacjonujące oddziały. W kilku majątkach radziecka administracja wojskowa funkcjonowała do 1949–1950 roku (np.: Bożenice, Komorowo, Krytno, Naclaw, Rzeczyca Wielka, Wielin), a siłę najemną stanowiła także ludność niemiecka, na przykład Naclaw, w którym działała szkoła niemiecka. W sensie formalnym wszystkie majątki –

jako „porzucone dobro poniemieckie” – zostały upaństwowione i były zarządzane przez Państwowe Nieruchomości Ziemskie.

W 1949 roku utworzono Państwowe Gospodarstwa Rolne, a największym zespołem na tym obszarze był PGR w Naclawiu, któremu podlegały okoliczne zespoły pofolwarczne. W latach 70. XX wieku część nieruchomości pofolwarcznych weszła w skład nowo utworzonych Państwowych Ośrodków Hodowli Zarodowej z dyrekcją w Świerczynie, w tym dawne majątki w: Bożenicach, Bukowie, Domachowie, Komorowie i Naclawiu. Zachowane rezydencje (dwory, pałace, zamek) przeznaczono na cele administracyjno-mieszkalne miejscowych gospodarstw rolnych bądź zostały one zaadaptowane na potrzeby opieki społecznej (Cetuń), szkolno-wychowawcze (Świercze, Wietrzno) i szkoleniowo-wczasowe (Krag).

W 1991 roku całość państwowej gospodarki rolnej została przejęta przez Agencję Własności Rolnej Skarbu Państwa, a następnie przez Agencję Nieruchomości Rolnych. Obecnie większość nieruchomości ziemskich i zespołów pofolwarcznych jest dzierżawiona między innymi przez spółki (cywilne i z ograniczoną odpowiedzialnością), koła łowieczkie (Garbno, Gilewo) lub stanowi własność prywatną (Komorowo, Rochowo, Rzeczyca Mała, Wielin).

Na obszarze obecnej gminy Polanów odnotowano i udokumentowano 12 założeń rezydencyjno-parkowych (Kępińska 1988; Jakimowicz 1956; Winter 1974; Szalewska, Maciejewska, Uciechowski 1975; Engel 1976; 1977) i 19 zespołów folwarcznych³, w tym z obiektami wpisanymi do rejestru zabytków (rezydencje i parki). W wyniku zmian geopolitycznych, gospodarczych i technologicznych wiele zespołów zabudowy folwarcznej uległo dekompozycji (np. Cetuń, Komorowo, Krytno), modernizacji (np. Wietrzno), a nawet zniszczeniu (np. Rzeczyca Mała). Tylko pojedyncze zespoły folwarczne (np.: Dadzewo, Domachowo, Naclaw, Rochowo, Świerczyna) lub obiekty w ramach podwórzki gospodarczych (np.: Bożenice, Chocimino, Garbno, Gilewo, Kościenica, Wietrzno) są użytkowane zgodnie z pierwotnym przeznaczeniem. W całości natomiast użytkowane są (zamieszkałe) domy robotników folwarcznych.

Większość, zachowanych obiektów rezydencjonalnych (6 dworów i 5 pałaców) wzniesiono w XIX wieku i przebudowano w pierwszej połowie XX wieku. Są to budynki o neostylowych lub eklektycznych for-

³ Karty ewidencyjne zabytków architektury i budownictwa zespołów folwarcznych w archiwum WUOZ, Delegatura w Koszalinie.

mach architektonicznych. Na uwagę zasługuje zespół zamkowy w Kra-
gu, o XIV-wiecznej metryce, z renesansową formą z 1580 roku (i póź-
niejszymi nawarstwieniami), zaadaptowany na cele hotelowe (Hotel
Podewils – Krag).

2. Analiza układów przestrzennych

W sensie historyczno-przestrzennym majątki polanowskie w większości zostały wkomponowane w dawne średniowieczne wsie placowe (np.: Chocimino, Garbno, Kościenica, Rzeczyca, Wielin, Żydo-
wo) i ulicowe (np.: Cetuń, Komorowo, Krag, Naclaw), stanowiąc domi-
nantę tych układów ruralistycznych. Z reguły zespoły rezydencyjno-
folwarczne lokowane były na obrzeżach tych układów, zachowując
pierwotną kompozycję wsi (Ryc. 1), ale w kilku przypadkach majątki
zostały „wpisane” w historyczną strukturę przestrzenną, przez co do-
szło do znacznych przekształceń, na przykład w Bukowie i Świerczy-
nie. Z kolei nowe, głównie XIX-wieczne folwarki, były zakładane na
miejscu wcześniejszych gospodarstw lub na tzw. surowym korzeniu
i miały formę ulicówek folwarcznych (np.: Dadzewo, Gilewo, Krytno,
Wietrzno) (Ryc. 2) lub jednodworczych folwarków (np.: Karlota, Rzysz-
czewko, Szczerbin).

Zabudowa dawnych zespołów rezydencyjno-folwarcznych czy fol-
warcznych tworzy z reguły zwarte wnętrza architektoniczne o prze-
myślanych kompozycjach przestrzennych i osiach widokowych oraz
kompleksowych rozwiązaniach użytkowych. Głównym wyznacznikiem
kompozycji podwórza folwarcznego była funkcja tego wnętrza i po-
szczególnych budynków, dostosowana do profilu gospodarki majątku
ziemskiego. Budynki charakteryzują się dużą różnorodnością form
architektonicznych, skali oraz zastosowanej dekoracji i wystroju, czę-
sto o niewielkiej wartości jednostkowej, tworzącej jednakże harmonij-
ne zespoły lub wnętrza o cechach indywidualnych.

W polanowskich zespołach pofolwarcznych dominowały dwa typy
kompozycji przestrzennej:

- 1) geometryczne (czworoboczne) – zamknięte, w kształcie prostoka-
ta, z dworem i parkiem na osi oraz kolonią mieszkalną przy dro-
dze dojazdowej do podwórza (np.: Bożenice, Bukowo, Chocimino,
Dadzewo, Rochowo),
- 2) geometryczne, w kształcie podkowy otwartej od strony drogi (np.:
Domachowo, Kościenica, Krytno, Wielin) z drugim (czworobocz-

nym) podwórzem gospodarczym (np.: Cetuń, Naclaw, Rzeczyca Wielka, Świerczyna) oraz koloniami mieszkalnymi dla robotników rolnych przy drogach wiejskich.

GARBNO - 1835 r.

WIELIN - 1839 r.

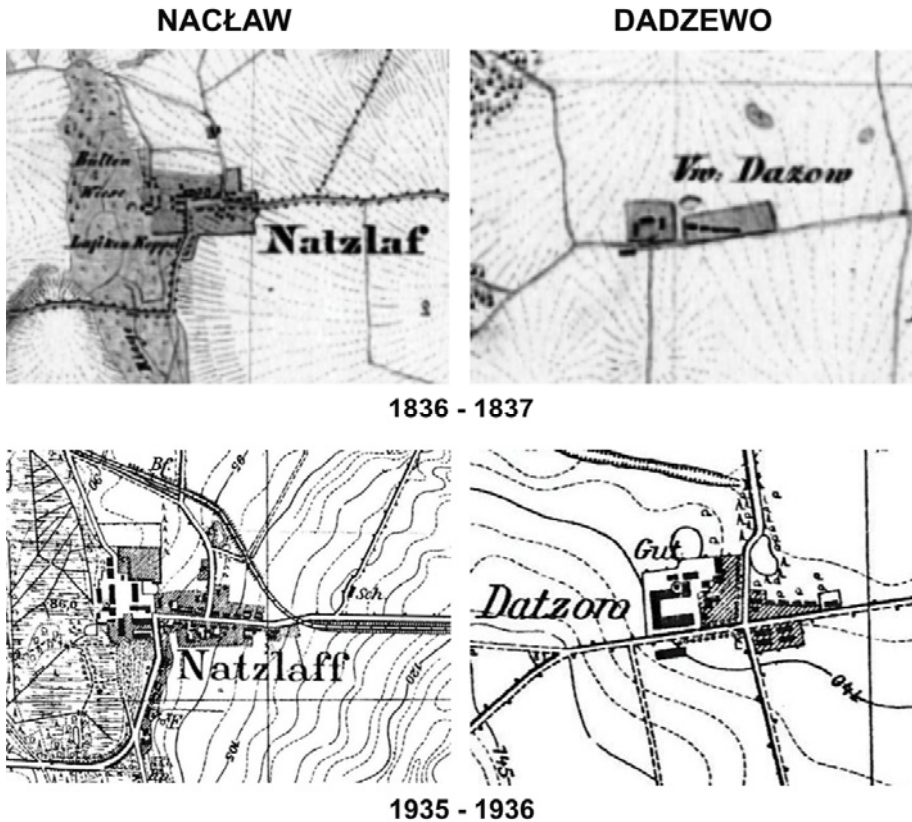

GARBNO - 1935 r.

WIELIN - 1935 r.

Ryc. 1. Wsie placowe z majątkami na mapach topograficznych (źródło: Urmesstischblätter – 1835–1839 i Messtischblatt – 1935)

Ryc. 2. Ulicówki folwarczne na mapach topograficznych (źródło: Urmesstischblätter – 1836–1837 i Messtischblatt – 1935–1936)

Kształt dziedzica folwarcznego określały również uwarunkowania topograficzne oraz komunikacyjne, stąd na przykład w Bożenicy, Chocimlinie czy Kościernicy podwórza miały formę trapezową lub wieloboczną.

Zespoły zabudowy gospodarczej zostały zakomponowane według powtarzalnych schematów, które sprowadzały się do następującej zasady: wzdłuż jednego boku podwórza lokowane były budynki o charakterze inwentarskim (bliżej dworu stajnie, a dalej obory, chlewnie), a po przeciwległej stronie znajdował się ciąg budynków magazynowych, w tym stodoły zamykające podwórze od strony drogi wiejskiej z bezpośrednimi przejazdami przez stodołne klepiska. Uzupełnieniem podwórza były rządówki, wolnostojące gorzelnie, budynki zaplecza technicznego oraz mała architektura – wagi, trafostacje, silosy.

Dodatkowe podwórza gospodarcze lokowane były na obrzeżach wsi, przy drogach polnych, a zabudowę stanowiły owczarnie z wybiegami, stodoły, budynki magazynowe, wiaty. W Świerczynie były dwa przyległe do siebie podwórza folwarczne: w obrębie głównego dziedzińca (z dworem) znajdowały się stajnie, obory, stodoły, na drugim podwórzu zaś: rządówka, gorzelnia, obora, kuźnia, stolarnia, wiaty na maszyny. Poza wsią, przy drogach polnych, budowano drewniane stodoły polne. W Chociminie przy jeziorze zlokalizowano był tartak z wodną infrastrukturą techniczną – przepusty, przepompownia.

Kolonie mieszkalne dla robotników folwarcznych stanowiły z reguły zwarte, liniowe ciągi zabudowy rozlokowane po obu stronach drogi wiejskiej, złożone z wielorodzinnych domów i budynków gospodarczych. Poza podwórzami lokowane były inne budynki mieszkalne, na przykład domy: leśniczego (Bożenice, Domachowo, Krag, Naclaw), urzędników folwarcznych (Cetuń); ogrodnika (Komorowo); obiekty wiejskiej infrastruktury, na przykład szkoły (Dadzewo, Naclaw, Rzeczyca Wielka) i gospody (Naclaw).

3. Typologia zabudowy folwarczej

Zabudowa folwarczna składała się z następujących grup budynków:

- 1) budynki inwentarskie,
- 2) budynki magazynowo-składowe,
- 3) budynki przemysłowe/zaplecza technicznego,
- 4) budynki mieszkalne.

W gminie Polanów w zabudowie pofolwarczej (gospodarczej) odnotowano⁴ obiekty wzniesione od pierwszej połowy XIX do drugiej ćwierci XX wieku (dominują budynki z początku XX wieku oraz z lat 20. i 30. XX wieku), murowane (cegłane lub kamienno-cegłane) i sporadycznie ryglowe lub drewniane, o regularnych kompozycjach elewacji, z elementami dekoracji architektonicznej (cegłane gzymsy, opaski i lizeny) oraz z ozdobnie rozwiązanymi szczytami, w których umieszczono datowniki i inicjały właściciela majątku. Budynki te cechuje

⁴ Opis obiektów na podstawie wizji lokalnej oraz kart ewidencyjnych zabytków architektury oraz budownictwa budynków i zespołów folwarcznych opracowanych w latach 1997–1999 przez: A. Jełowicki, J. Kaczurba, T. Palacz, A. Pryszczewski i J. Skworz (archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków, Delegatura w Koszalinie).

solidność rzemiosła budowlanego (konstrukcji i wykończenia) z wykorzystaniem naturalnych walorów budulca i starannie opracowanymi elewacjami. Cechą charakterystyczną budynków gospodarczych jest modularność wynikająca z powtarzalnej konstrukcji dostosowanej do funkcji obiektu, a w wypadku domów segmentowość związana z powtarzalnymi (symetrycznymi) planami poszczególnych mieszkań.

3.1. Budynki inwentarskie

W zabudowie podwórzey folwarcznych budynki inwentarskie stanowią jeden z głównych komponentów struktury przestrzennej. Obiekty te ulegały przekształceniom i modernizacji, głównie w zakresie zmiany (ulepszenia) funkcji i dostosowania do aktualnego profilu gospodarczego. W tej kategorii dominującym typem są budynki dla bydła, tj.: obory, cieleńniki, jałowniki i bukaciarnie (ze składowymi, magazynowymi poddaszami). Inne obiekty inwentarskie to: budynki wielofunkcyjne, stajnie, chlewnie i owczarnie, wtórnie zaadaptowane do innych funkcji. Po 1945 roku (i współcześnie) wiele obiektów przystosowano do nowych funkcji, na przykład magazynowych (Dadzewo), hodowlanych (Domachowo) czy warsztatowych (Garbno).

Obory

Rozwój hodowli bydła w XIX wieku umożliwiły przede wszystkim reformy agrarne oraz znaczne zapotrzebowanie na przetwory mięsne w wyniku wzrostu demograficznego. W tym okresie upowszechniano rośliny pastewne stosowane do chowu zwierząt w budynkach zamkniętych oraz systematycznie dbano o uszlachetnianie ras i higienę zwierząt. Jednak do lat 70. XIX wieku hodowla bydła pozostawała w cieniu owczarstwa.

Obory to obiekty wielokubaturowe, przeznaczone do hodowli towarowej w warunkach zamkniętych, o wielofunkcyjnym układzie wnętrza. Budynki zwykle założone są na planie prostokąta, parterowe, z wysokim poddaszem składowym, podwyższonym o ściankę kolankową, a także z dodatkowymi kondygnacjami mieszczącymi spichlerze, magazyny (np. Cetuń, Garbno, Świerczyna); nakryte dachami dwuspadowymi. Najstarsze budynki datowane są na połowę XIX wieku (Krytno), a największą grupę stanowią obiekty z przełomu XIX/XX wieku (np. Garbno – 1893) (Ryc. 3) i z lat 20. XX wieku (np. Cetuń, Wielin). Budynki są wzniesione z cegły ceramicznej, sporadycznie tyn-

kowe lub bielone; obora w Cetuniu z pustaków, obora w Krytnie o konstrukcji kamienno-ceglanej (pierwotna owczarnia po przebudowie), obora w Wielinie o ścianach ceglano-drewnianych. Elewacje odznaczają się regularnymi podziałami wyznaczonymi przez naprzemienny rytm drzwi i okien, z wyłazami na poddasze. Dekorowane są gzymsami nadotworowymi i międzykondygnacyjnymi; w szczytach sporadycznie występują datowniki (np. Garbno – 1893 i 1927).

Ryc. 3. Garbno, obora folwarczna ze spichlerzem. Fot. W. Witek, 2010

Układ wnętrza charakteryzuje się poprzecznym układem stanowisk inwentarskich rozdzielonych korytarzami gnojowymi i żłobami, z gankami paszowymi wzdłuż ścian długich; w szczytach budynków lub w przybudówkach umieszczone są paszarnie, zlewnie mleka i pomieszczenia socjalno-sanitarne. Konstrukcja wewnętrzna zaakcentowana została dwoma lub trzema rzędami metalowych słupów, z odcinkowymi stropami na metalowych podciągach.

Oprócz obór dla krów mlecznych sporadycznie zachowały się jałowniki (Garbno – 1927 rok) oraz cielętniki.

Stajnie

Jak wspomnieliśmy, stajnie, a zwłaszcza stajnie koni wyjazdowych, znajdowały się w bezpośrednim sąsiedztwie dworu lub budynku rządcy. Konie do jazdy wierzchem lub w zaprzęgu były elementem prestiżu i dumy właścicieli majątków, stąd duża dbałość o zaplecze inwentarskie oraz fachową obsługę. Konie były również główną siłą pociagową do prac polowych, wspieraną przez woły, z czasem zastępowane przez maszyny rolnicze. Dawne stajnie pełniły również funkcje garażowo-warsztatowe.

Ryc. 4. Domachowo, stajnia koni wyjazdowych, chlewnia. Fot. W. Witek, 2010

W polanowskich zespołach pofolwarczych zachowało się kilka stajni, które po 1945 roku zostały w większości zaadaptowane na chlewnie (Domachowo) (Ryc. 4) czy magazyny-warsztaty (Dadzewo, Gilewo, Naclaw, Rochowo). Niektóre znacznie przebudowano i zmodernizowano (np. Dadzewo, Gilewo). Są to budynki o łączonym programie użytkowym: na parterze kilka pomieszczeń inwentarskich, w tym z zapleczem technicznym (wozownia, stelmacharnia), na drugiej lub trzeciej kondygnacji umieszczano magazyny zbożowe bądź składy na siano. Stajnie wzniesiono od czwartej ćwierci XIX do pierwszej ćwierci XX wieku (Bożenice – 1888 rok, Domachowo 1899 rok). Były murowane z cegły ceramicznej, nietynkowane, z dekoracją architektoniczną w po-

staci gzymsów, lizen, obramień otworów okiennych i drzwiowych oraz z datownikami w szczytach. Stajnia z wozownią w Rochowie powstała na planie zbliżonym do litery „L”. To obiekt dwufazowy (połowa XIX wieku, przebudowana w latach 20. XX wieku) o kamiennych ścianach przyziemia oraz z drewnianą i odeskowaną ścianką kolankową.

Chlewnie

Od drugiej połowy XIX wieku datuje się rozwój towarowej hodowli trzody chlewnej, co wiązało się przede wszystkim ze wzrostem uprawy roślin pastewnych i okopowych oraz możliwością ich składowania.

Na obszarze gminy Polanów odnotowaliśmy kilka chlewni folwarcznych, przy czym część z nich to dawne stajnie, obory czy nawet owczarnie, które zostały zaadaptowane do nowych funkcji. Są to budynki parterowe nakryte dachami dwuspadowymi lub mansardowymi (Wietrzno), z obszernymi poddaszami składowymi, murowane z cegły ceramicznej, kamienno-ceglane (Dadzewo), z poprzecznym lub podłużnym (Naclaw) układem funkcjonalnym wnętrza.

Owczarnie

Do połowy XIX wieku hodowla owiec stanowiła podstawową gałąź produkcji zwierzęcej w wielkoobszarowych majątkach ziemskich⁵. Pierwotnie dominowała hodowla owiec wełnistych, a od drugiej połowy XIX wieku, w wyniku zmiany koniunktury zbożowej i znacznego zapotrzebowania na mięso, zaczęto rozwijać hodowlę odmian mięsnych. XIX-wieczne (i starsze) owczarnie lokowane były na obrzeżach dziedzińców folwarcznych, przy drogach dojazdowych lub w obrębie drugich podwórzey gospodarczych i miały formę architektoniczną zbliżoną do opisanych obór, przy czym wnętrze rozplanowane było w układzie wzdłużnym.

Na obszarze gminy Polanów nie zachowały się pierwotne owczarnie. Większość z nich już w pierwszej połowie XX wieku zostało zaadaptowanych na obory lub chlewnie (np. Krytno).

3.2. Budynki magazynowo-składowe

Produkcja zbóż stanowiła jeden z głównych kierunków w gospodarce folwarków polanowskich, a systematyczny wzrost plonów wy-

⁵ Porównaj dane statystyczne zawarte w *Güter Adressbuch für die Provinz Pommern*, Leipzig: 1892, 1914, 1920, 1928, 1939.

magał odpowiednich budynków magazynowo-składowych. Praktycznie każdy budynek inwentarski lub gospodarczy miał obszerne poddasze do magazynowania zboża lub suchej paszy.

Spichlerze

W polanowskich zespołach pofolwarczych odnotowano kilka oryginalnych spichlerzy, wzniesionych od czwartej ćwierci XIX do drugiej ćwierci XX wieku (np.: Chocimino, Dadzewo, Domachowo, Rzeczyca Wielka, Wielin). Najstarszy spichlerz zachował się w Dadzewie (1870 rok), a najmłodszy (z 1938 roku) znajduje się w Chociminiu. Są to obiekty trzykondygnacyjne (w tym z magazynowymi poddaszami) o zwartych bryłach, założone na planie prostokątów (około 18–22 × 11–12 m), murowane z cegły ceramicznej oraz o symetrycznie rozwiązanych elewacjach z elementami detalu architektonicznego.

Spichlerz w Wielinie (Tab. I: A) z początku XX wieku ulokowany został bezpośrednio za dziedzińcem folwarczym przy drodze dojazdowej. Jest to budynek dwukondygnacyjny z magazynowym poddaszem, nakryty płaskim dachem dwuspadowym o 10-osiowych elewacjach ścian długich, zaakcentowanych pilastymi gzymsami międzykondygnacyjnymi oraz odcinkowymi łukami nadotworowymi.

Spichlerz w Chociminiu został wzniesiony w 1938 roku. Usytuowano go wzdłuż wschodniego boku zabudowy podwórza folwarcznego. Budynek charakteryzuje się modernistyczną formą architektoniczną. To obiekt dwukondygnacyjny, nakryty wysokim dachem mansardowym (z dwoma użytkowymi poziomami), o trzy- i czteroosiowych elewacjach, zaakcentowany ciągiem okien mansardy (w tym tzw. wole oka).

Spichlerz-magazyn w Naclawiu (Ryc. 5), pierwotnie ze stajnią koni roboczych, pochodzi z czwartej ćwierci XIX wieku, nadbudowany w pierwszej ćwierci XX wieku i zmodernizowany po 1945 roku. W sensie formalnym był to budynek wielofunkcyjny (inwentarsko-magazynowy), trzykondygnacyjny (w tym dwie kondygnacje zajmował spichlerz), murowany z cegły ceramicznej, nakryty płaskim dachem dwuspadowym z wtórnie wyprowadzoną konstrukcją wyciągów kubełkowych. Elewacje dzielone są lizenami, zwieńczone gzymsami kostkowymi, a otwory okienne ujęte odcinkowymi gzymsami.

Na uwagę zasługuje niewielki parterowy magazyn zbożowy w Komorowie, który wybudowano w latach 40. XX wieku. Budynek pełnił wówczas funkcję baraku dla jeńców wojennych pracujących w miejscowym majątku. Obiekt wzniesiono w konstrukcji szkieletowej, drewnianej, z ceglanyymi szczytami, nakryty płaskim dachem dwuspadowym.

Ryc. 5. Naclaw, spichlerz (dawna stajnia koni roboczych) i waga. Fot. W. Witek

Stodoły

Stodoły pełniły pierwotnie jeden z głównych elementów w kompozycji przestrzenno-użytkowej zespołów folwarcznych. Niestety, na obszarze gminy Polanów zachowało się tylko kilka stodoł, które współcześnie zostały przebudowane na magazyny czy garaże. Są to budynki murowane, ceglane (w Krytnie z częścią ryglową), kilkunastokondygnacyjne, nakryte dachami dwuspadowymi, wzniesione od czwartej ćwierci XIX do drugiej ćwierci XX wieku.

Sześciokondygnacyjna (obecnie czterokondygnacyjna) stodoła w Komorowie, wybudowana została w latach 20. XX wieku. To budowla ceglana, tynkowana, o ścianach opiętych lizenami, nakryta płaskim dachem dwuspadowym, z wielkopłaszczyznowymi wrotami w ścianach zwieńczonymi nadprożami o łukach koszowych oraz z rytmicznie rozmieszczonymi szczelinowymi otworami wentylacyjnymi.

3.3 Budynki przemysłowe/zaplecza technicznego

Istotnym elementem zespołów folwarcznych były budynki przemysłowe (głównie gorzelnie) i zaplecza technicznego o małych gabarytach, ale stanowiące ciekawy akcent w kompozycji przestrzennej. Budynki te charakteryzują się zróżnicowanymi formami architektonicznymi, adekwatnymi do funkcji obiektu.

Gorzelnie

Na badanym obszarze zachowało się kilka budynków gorzeln. Najciekawiej prezentują się obiekty w Cetuniu (nieczynna) oraz Kościernicy i Świerczynie (czynne), o rozczłonkowanej bryle i typowym układzie mieszczącym określone pomieszczenia produkcyjne (aparatownię, fermentownię, kotłownię, magazyny) i biurowo-mieszkalne.

Cetuń (Tab. I: B) – budynek wzniesiono w drugiej połowie XIX wieku i przebudowano w latach 20. XX wieku. To obiekt jednobryłowy, dwukondygnacyjny, nakryty wysokim dachem dwuspadowym, założony na planie prostokąta. Ceglane ściany zostały częściowo otynkowane, zaakcentowane ryglowymi szczytami, o ozdobnie ukształtowanym szkieletcie konstrukcyjnym. Na parterze oraz w przybudówkach znajdują się pomieszczenia produkcyjne, a na piętrze mieszkania.

Kościernica – budynek pochodzi z początku XX wieku i po licznych remontach i modernizacji jest obiektem o dwukondygnacyjnym korpusie, z parterowymi dobudówkami i wysokim (cegłanym) kominem. Wewnątrz gorzelnicy znajdował się piec z 1918 roku.

Świerczyna – obiekt wybudowano w czwartej ćwierci XIX wieku. Charakteryzuje się pierwotną formą architektoniczną i klasycznym układem wnętrza. Korpus dwuczłonowy, dwu- i trzykondygnacyjny, pod dachami dwuspadowymi, o wymiarach około 26 × 19 m, obudowany parterowymi przybudówkami, z przyległym od wschodu kominem. Elewacje ceglane, nietynkowane, dzielone gzymsami pilastymi, a okna zwieńczone odcinkowymi nadprożami.

Budynki techniczne

W tej grupie budynków odnotowaliśmy obiekty wielofunkcyjne, kuźnie, wagi, trafostację i silosy. Na tym tle wyróżnia się wielofunkcyjny budynek gospodarczy w Kościernicy (Tab. II: A) wzniesiony w 1934 roku, z licznymi pomieszczeniami warsztatowymi (kuźnia, stolarnia, warsztat), magazynowo-garażowe (w tym z torami kolejki

wąskotorowej) oraz historyczne wyposażenie (piec, zsypy do ziarna, koła pasowe). Jest to budynek parterowy, założony na planie prostokąta (56 × 16 m), z ryzalitem środkowym, parterowy, nakryty wysokim dachem mansardowym, ze składowym poddaszem. Ściany murowane, tynkowane, osadzone na kamiennym cokole. W ścianach zachowane wysokie otwory okienne i drzwiowe, a wrota zwieńczone pełnołukowymi nadprożami.

Najciekawszą grupę stanowią kuźnie lokowane w głębi podwórza gospodarczego: Naclaw – budynek wzniesiony w 1863 roku (Ryc. 6) z datownikiem i inicjałami właściciela [B S] w szczytach, murowany, tynkowany, z kolumnowym podcieniem, parterowy, nakryty dachem dwuspadowym, obecnie użytkowany jako remiza, oraz Dadzewo – niewielki obiekt wybudowany w 1933 roku (datownik w szczycie), z jednym wnętrzem, paleniskiem i okapem; elewacje przebudowane.

W osi wjazdów na podwórze, w sąsiedztwie bram, umieszczone były wagi (np. Naclaw, Świerczyna – Ryc. 7). Są to małe, z jednym wnętrzem budynki wzniesione w latach 20. i 30. XX wieku, murowane, nakryte daszkami dwuspadowymi lub kopertowymi.

Ryc. 6. Naclaw, kuźnia folwarczna (obecnie OSP). Fot. W. Witek, 2010

Ryc. 7. Świerczyna, waga folwarczna. Fot. W. Witek, 2010

Od lat 20. XX wieku na obrzeżach podwórzy lokowano trafostacje (np. Gilewo, Naclaw, Rzeczyca Wielka). Są to budynki o wieżowych formach architektonicznych, ceglane, nakryte daszkami dwuspadowymi lub kopertowymi.

Sporadycznie zachowały się betonowe silosy na kiszonkę, wznoszone od lat 20. i 30. XX wieku, lokowane z boku podwórza, w sąsiedztwie dróg wjazdowych na dziedziniec (np. Cetuń, Chocimino).

3.4. Budynki mieszkalno-administracyjne

„Rządówki”

Dla osób zarządzających folwarkiem wznoszono odrębne budynki administracyjno-mieszkalne, które lokowano w obrębie podwórzki gospodarczych lub poza dziedzińcami. Praktycznie w każdym majątku oraz folwarku był dom administratora (dzierżawcy), potocznie nazywany „rządówką”. Były to stosunkowo okazałe budynki, w których oprócz części mieszkalnej wydzielone były pomieszczenia biurowe i lokale dla praktykantów czy gości.

Na szczególną uwagę zasługują domy rządcy w Cetuniu, Świerczynie i Wietrznie, o okazałych formach architektonicznych, z elementami pierwotnego wystroju. W Cetuniu jest to obiekt wzniesiony w latach 10. XX wieku (Ryc. 8), ulokowany przy drodze wiejskiej (w osi wjazdu do pałacu). Budynek był murowany z cegły ceramicznej, z ryglową wystawką, nakryty dachem naczółkowym, z sześciosiową fasadą. W budynku mieściło się mieszkanie zarządcy, kancelaria, a na poddaszu pokoje dla praktykantów. W Świerczynie (Tab. II: B) budynek

Ryc. 8. Cetuń, dom rządcy (obecnie dom nr 4). Fot. W. Witek, 2010

wzniesiono na początku XX wieku. Posadowiono go w sąsiedztwie gorzelni. Jest to obiekt murowany z cegły ceramicznej, nietynkowany, założony na planie prostokąta, parterowy, ze ścianką kolankową i wystawką dachową, o 8-osiowej fasadzie opiętej lizenami. Obiekt w Wietrznie wybudowano w latach 10. i 20. XX wieku. Usytuowano go przy wjeździe na podwórze gospodarcze. Jest to budynek murowany, parterowy, nakryty wysokim dachem mansardowym, o planie zbliżonym do kwadratu, z frontowym ryzalitem.

Z innych budynków administracyjno-mieszkalnych należy wymienić dom ogrodnika w Dadzewie (obecnie przebudowany) oraz dom leśniczego w Domachowie (murowany z ryglowymi szczytami, parterowy, z mieszkalnym poddaszem).

„Czworaki”

Zabudowa mieszkalna dla robotników folwarcznych tworzyła zarówno w obrębie wsi, jak i zespołów folwarcznych zwarte ciągi architektoniczno-przestrzenne o zbliżonych (a nawet jednakowych) kompozycjach architektonicznych, z elementami detalu i wystroju. Domy robotników folwarcznych wznoszono równolegle z inwestycjami gospodarczymi lub były one budowane (bądź modernizowane) z chwilą gospodarczej prosperity, a właściciele majątków dążyli do podniesienia poziomu życia pracowników. Głównym wyznacznikiem kształtującym architektoniczną formę tych domów, nazywanych potocznie „czworakami”, była ich funkcja zaakcentowana segmentowością związaną z powtarzalnymi planami poszczególnych mieszkań.

Domy robotników folwarcznych *de facto* są budynkami wielorodzinnymi z kilkoma mieszkaniami. Na obszarze gminy Polanów odnotowano: „dwojaki” (np.: Chocimino, Dadzewo, Garbno, Kościernica, Krag, Rzeczyca Mała); „trojaki” (np. Kościernica); „czworaki” (np.: Bukowo, Dadzewo, Domachowo, Naclaw) oraz „sześć- i ośmioraki” (np. Krag, Naclaw, Świerczyna). W niektóre domach, oprócz części mieszkalnej, wydzielone były świetlice lub szkoły (np. Dadzewo). Najstarsze budynki zostały wzniesione w połowie XIX wieku (np. ryglowe dwojaki w Kościernicy), ale największą grupę stanowią obiekty wybudowane na początku XX wieku (np. Bukowo – Ryc. 9, Naclaw, Świerczyna) oraz w latach 30. XX wieku (np. Garbno, Naclaw, Rzeczyca Mała). Zabudowie mieszkalnej towarzyszą niewielkie budynki gospodarcze o jednorodnych (niewielkich) formach architektonicznych.

Ryc. 9. Bukowo, „czworak” (obecnie dom nr 10). Fot. W. Witek, 2010

Budynki mieszkalne są wzniesione z cegły ceramicznej (w Kościernicy i Kragu z częścią ryglową – Ryc. 10). To obiekty parterowe, nakryte wysokimi dachami dwuspadowymi (w Garbnie, Kragu i Świerczynie dachy naczółkowe), z użytkowymi (w tym mieszkalnymi) poddaszami. Elewacje zaakcentowano ceglаныmi gzymsami, obramieniami otworów okiennych i drzwiowych oraz elementami historycznej stolarki. W szczytach sporadycznie występują datowniki (np. Dadzewo, Garbno, Naclaw). Budynki założone są na planie regularnego prostokąta o zróżnicowanych – w zależności od typu domu – wymiarach. W Chocimlinie do „dworaków” przylegają budynki gospodarcze, tworząc jednorodną formę architektoniczną. Rozplanowanie wnętrza wykazuje dużą jednorodność co do liczby i wielkości pomieszczeń mieszkalnych. Z reguły są to: dwa pokoje (izby), kuchnia, komora (obecnie łazienka) i sień-korytarz ze schodami na poddasze. Wnętrza budynków mają zwykle układ dwutraktowy, regularny, z przechodnimi pomieszczeniami. Wejścia umieszczone są w ścianach długich (w tym z podcieniami, np. Domachowo) oraz w szczytach (np. Garbno, Kościernica, Krag).

Budynki mieszkalne w większości są użytkowane (zamieszkałe). Zachowały pierwotną bryłę, formę architektoniczną oraz kształt da-

chu. W ostatnim okresie budynki te są modernizowane, szczególnie w zakresie wymiany pokrycia dachowego, „docieplania” elewacji oraz wymiany stolarki okiennej i drzwiowej (w tym z nowymi, większymi otworami), przez co dochodzi do dekompozycji pierwotnych elewacji i zacierania historycznego charakteru.

Ryc. 10. Krag, „sześciórak” (obecnie dom nr 11). Fot. W. Witek, 2010

4. Detal i wystrój architektoniczny

Indywidualne cechy budynków folwarcznych, tak gospodarczych, jak i mieszkalnych, podkreśla zastosowany (i zachowany) skromny wystrój architektoniczny, elementy snycerki oraz stolarka okienna i drzwiowa. Kolorystyka nietynkowanych ścian odzwierciedla naturalne walory ceramicznego budulca. Skontrastowana została z kamiennymi cokołami, tynkowanymi płaszczyznami oraz elementami detalu architektonicznego (np. dom rządcy i gorzelnia w Świerczynie, spichlerz w Wielinie, „czworak” w Bukowie). Elewacje dzielone są lizenami, pilastymi gzymsami ceglanyymi (w szczytach schodkowymi), a większość otworów okiennych i drzwiowych ujętych jest opaskami z gzymsami. Na tym tle wyróżniają się obora w Krytnie i chlewnia w Rochowie, o kamiennych elewacjach, z ceglanyymi lub deskowymi poddaszami.

Na uwagę zasługuje dekoracyjne opracowanie (Tab. III) szczytów lub wystawek z zastosowaniem konstrukcji ryglowej (np. gorzelnia

w Cetuniu, „czworaki” w Kościernicy) oraz blend, datowników, metalowych kotew. Datowniki (w tym z inicjałami) (Tab. IV) wykonane są z: metalu – np. kuźnia w Naclawiu [1863 B S], obora w Garbnie [1893 B S], stajnia w Domachowie [1899], jałownik w Garbnie [1927], „dworak” w Garbnie [1935 M S] lub w tynku – na przykład „czworak” w Naclawiu [1929].

Elementy snycerki odnotowano w ozdobnie opracowanych końcach więźby dachowej (np. spichlerz w Wielinie), drewnianych wystawkach (np. „czworaki” w Krągu), deskowych ściankach kolankowych (np. obory w Domachowie i Wielinie).

Historyczna stolarka drzwiowa to przede wszystkim masywne, drewniane wrota zawieszane na pasowych zawiasach, o łukowato wyprofilowanych skrzydłach, analogicznie jak nadproża. Okna w budynkach gospodarczych mają proste formy o metalowej lub drewnianej konstrukcji. Na uwagę zasługują okna mansard w spichlerzach (np. Chocimino).

Zamiast zakończenia

Zespoły pofolwarczne, podobnie jak inne mienie państwowe, przechodzą obecnie trudny okres restrukturyzacji rolnictwa. Głównym problemem w zagospodarowaniu tych obiektów czy nieruchomości są przekształcenia własnościowe, zmiany profilu produkcji lub hodowli, a zwłaszcza bieżąca koniunktura w rolnictwie. Opuszczone i często zdewastowane budynki pofolwarczne stały się synonimem „popegeerowskiej biedy”, a winny być postrzegane jako ważny element dziedzictwa kulturowego na Pomorzu Zachodnim. Ratując zabytki dworsko-parkowe, należy pamiętać o ich otoczeniu, którego integralnym elementem były i są zespoły zabudowy folwarcznej.

Bibliografia

- ENGEL G. 1976. *Park przy pałacu w Cetuniu, gm. Polanów. Park przy pałacu Garbno, gm. Polanów*, Szczecin: PKZ [maszynopis w archiwum ROBiDZ w Szczecinie].
- ENGEL G. 1977. Ekspertyza ogólna dendrologiczno-techniczna parku w Kościernicy, Szczecin: PKZ [maszynopis w archiwum WUOZ, Delegatura w Koszalinie].
- JAKIMOWICZ T. 1956. *Zamek w Krągu (woj. koszalińskie, pow. Sławno)*, Poznań–Szczecin: PKZ [maszynopis w archiwum ROBiDZ w Szczecinie].
- JARZEWICZ M. 1990. Budownictwo folwarczne jako problem historii sztuki, [w:] *Dwór polski w XIX wieku: zjawisko historyczne i kulturowe*, A. Gogut (red.). Warszawa: Stowarzyszenie Historyków Sztuki.

- JARZEWICZ M. 1996. *Majątki wielkopolskie*, t. IV: *Powiat leszczyński*, Poznań: Muzeum Narodowe Rolnictwa i Przemysłu Rolno-Spożywczego w Szreniawie.
- KEPIŃSKA M. 1988. *Katalog XIX-wiecznych dworów i pałaców woj. koszalińskiego, Gmina Polanów*, Szczecin: PKZ [maszynopis w archiwum ROBiDZ w Szczecinie].
- KODYM-KOZACZKO G. 1993. Zespoły dworsko-pałacowo-folwarczne i ich wpływ na kompozycję krajobrazu wsi, [w:] *Aktywizacja obiektów i zespołów architektury zabytkowej. Krajobraz i wieś*, Pszczyna, 139–150.
- KODYM-KOZACZKO G. 2006. System przestrzenny wielkopolskich zespołów rezydencjonalno-folwarcznych, zagrożenia i szanse, *Teka Komisji Architektury, Urbanistyki i Studiów Krajobrazowych* 2: 219–229.
- LAPP 1939. *Landwirtschaftliches Adressbuch der Provinz Pommern*, Stettin: Verlag von Niekammer's Adreßbüchern G.m.b.H.
- ŁĘCKI W., NOWACKI H., JAKIMOWICZ T. 1994. *Architektura niedostrzegana, Budownictwo folwarczne Wielkopolski*, Poznań: Muzeum Narodowe Rolnictwa i Przemysłu Rolno-Spożywczego w Szreniawie.
- PGA 1892. *Pomeresches Güter-Adressbuch*, Stettin: Verlag von Friedrich Nagel.
- STĘPIŃSKI W. 2000. Wieś pomorska w drugiej połowie XIX i na początku XX wieku, [w:] *Historia Pomorza*, t. IV, cz. 1, S. Salmanowicz (red.). Toruń: Towarzystwo Naukowe, 137–365.
- SZALEWSKA E., MACIEJEWSKA E., UCIECHOWSKI T. 1975. *Ewidencja parku w Bukowie. Ewidencja parku w Chocimlinie. Ewidencja parku w Domachowie. Ewidencja parku w Komorowie. Ewidencja parku w Kragu. Ewidencja parku w Krytnie. Ewidencja parku w Świerczynie. Ewidencja parku w Wielinie*, Szczecin: PKZ [maszynopis w archiwum WUOZ, Delegatura w Koszalinie].
- TIEDEMANN L. VON 1898. *Das Landwirtschaftliche Bauwesen*, Hale a.S.
- WITEK W. 2006. Kilka uwag o architekturze folwarcznej na Pomorzu Zachodnim, [w:] *Zamki i rezydencje na Pomorzu*, M. Słomiński, E. Prync-Pommerencke, Z. Pawlicki (red.). Szczecin: Wydawnictwo Zamek Książąt Pomorskich, 91–100.
- WITEK M., WITEK W. 2009. Charakterystyka budownictwa folwarcznego w gminie Gryfice. Architektura niedoceniana, czy niedostrzegana, [w:] *Trzebiatów – spotkania pomorskie 2008*, J. Kochanowska (red.). Pruszcz Gdański-Trzebiatów: Trzebiatowski Ośrodek Kultury, 175–190.
- WINTER J. 1974. *Ekspertyza ogólna dendrologiczno-techniczna parku w Kościenicy*, Szczecin: PKZ [maszynopis w archiwum WUOZ, Delegatura w Koszalinie].

Vorwerkkomplexe im landschaftlichen Kulturkreis der Gemeinde Polanów

Zusammenfassung

Residenz- und Gutshofkomplexe sind Merkmale der Kulturlandschaft der Dörfer Westpommerns. Jedoch stehe das Interesse an der Gutshofarchitektur im Schatten der wissenschaftlichen Untersuchungen. Man könn-

te annehmen, daß diese „Schattenarchitektur“ unterschätzt und im Gegensatz zu den Residenzkomplexen als „notwendiges Übel“ angesehen würde. Aber im Laufe der Zeit haben Gutsbesitzer mit viel Sorgfalt, Harmonie und Ästhetik die Höfe und Wirtschaftsgebäude geplant. Denn nur gut geführte Güter und Vorwerke konnten die benötigten Finanzen für den Bau ihrer Herrenhäuser, Paläste und Parkanlagen erarbeiten. In der Gemeinde Polanów befinden sich ca. 20 Gutshofkomplexe mit architektonisch wertvollen Herrenhäusern, Palästen T Schlössern und Parkanlagen. Diese Komplexe wurden meistens in Platz- (*Gerbin, Rösternitz, Vellin*) und Straßendörfern (*Buckow, Zetthun, Natzlaff*) geplant angelegt. Die Gutshöfe aus dem 19.Jh. z.B. in *Domachau* und *Wilhelmshof* hatten die Form einer kurzen Straße. Es waren Ritterlehen der pommerschen Familien z.B.: von Podewils (*Krangen, Kösternitz, Schwarzin*), von Glasenapp (*Gerbin, Vettrin*), von Lettow (*Gutzmin, Natzlaff, Rochow*).

Die Bauart früherer Gutshöfe bildet in der Regel eine geschlossene Architektur mit durchdachten räumlichen und rundblickartigen Kompositionen. Die Hauptrichtung in der Komposition des Baues der Wirtschaftshöfe war die Funktion der Gebäude und das Profil der Wirtschaft. Die verschiedenen Gebäude charakterisieren sich durch unterschiedliche architektonische Formen, angewandter Dekoration, harmonischer Gruppen- oder Einzelmerkmale, manchmal weniger wertvoll.

In den Pollnower Komplexen dominieren 2 Typen räumlicher Kompositionen: 1) geschlossen geometrisch, mit Herrenhaus und Park, mit Wohnkolonien an der Zufahrtsstraße (*Bosens, Buckow, Gutzmin, Rochow*); 2) geometrische in Hufeisenform, offen von der Straßenseite (*Domachau, Kritten, Schwarzin*) mit Arbeiterhäusern an der Dorfstraße.

Im Gutshofbauwesen notieren wir Objekte aus der Hälfte des 19.Jh. bis 2. Viertel des 20.Jh., gemauert (Ziegel od. Stein + Ziegel), mit regulären Kompositionen der Fassade, einfache architektonische Dekoration wie Gesims, Bänder und Lisene, in den Giebeln oft Datum des Errichtens und Initialen des Bauherrns. Diese Gebäude zeugen von solider Kenntnis des Bauhandwerks, der Nutzung des natürlichen Bau-Materials, sorgfältigem Detail und richtigem Gebrauch baufachlicher Literatur.

In Guts- oder Vorwerkshöfen treten wieder 2 Gruppen von Gebäuden auf:

1) für lebendes Inventar (Kuh-, Schweine-, Pferdeställe); 2) Magazine (Scheunen, Speicher, Werkstätten). An den Dorfstraßen befanden sich Wohnhäuser für 2 oder 4 Arbeiterfamilien. Auf großen Gütern gab es Brennereien, Stärkesiedereien, Trockenanlagen, Schmieden, Wagenschuppen, Schreinerien, Wachhäuser. Besondere Beachtung verdienen *Zetthun, Gerbin, Kritten, Natzlaff, Gutzmin, Reetz* und *Vellin*, die Schmiede in *Natzlaff* (1865), die Arbeiterhäuser in *Buckow* (20.Jh), das Magazin + Werkstatt in *Kösternitz* (1934).

Nach 1945 wurden die Güter verstaatlicht, viele wurden durch geopolitische Änderungen geteilt (z.B. *Zetthun, Kummerow, Kritten*) oder modernisiert

wie Vettrin, auch zerstört wie *Klein Reetz*. Das größte Problem ist aber die gänzlich andere Bewirtschaftung, nicht geklärte Eigentumsverhältnisse und die aktuelle Konjunktur. Viele Objekte sind verlassen, dekapitalisiert und devastiert. Hier wären neue Verfahren, neue Anwendung, vielleicht nicht landwirtschaftliche Nutzung, angebracht. Neue Investoren müssten rechtliche Gewissheiten bekommen. Vielleicht würde die Revitalisierung der Gutskomplexe eine lokale Änderung der gesellschaftlichen wirtschaftlichen Probleme lösen können.

TABLICA I

A. Wielin, spichlerz. Fot. W. Witek, 2010

B. Cetuń, gorzelnia. Fot. W. Witek, 2010

TABLICA II

A. Kościernica, budynek wielofunkcyjny. Fot. W. Witek, 2010

B. Świerczyna, dom rządcy. Fot. W. Witek, 2010

TABLICA III

DEKORACJA ARCHITEKTONICZNA

Cetuń - gorzelnia

Cetuń - rządówka

Bukowo - czworak

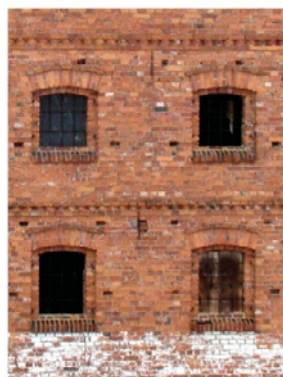
Krąg - czworak

Naclaw - kuźnia

Garbno - obora

Wielin - spichlerz

TABLICA IV

DATOWNIKI - INSKRYPCJE

Garbno - obora

Naclaw - kuźnia

Świerczyna - dwojak

A. Datowniki i inskrypcje w budownictwie folwarcznym. Oprac. W. Witek